

Διατηρούμε όλα τα δικαιώματα, συγγραφικά και εκδοτικά, αυτού του βιβλίου. Κανένα μέρος αυτής της έκδοσης δεν μπορεί ν' αναπαραχθεί, ν' αποθηκευθεί σε σύστημα αναπαραγωγής, να μεταδοθεί σε οποιαδήποτε μορφή και με οποιοδήποτε μέσο, ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτογραφικό ή οτιδήποτε άλλο, χωρίς την προηγούμενη άδεια του Ινστιτούτου του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, το οποίο εκπροσωπεί επίσης την συγγραφέα.

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Later Roman Empire*
(FONTANA HISTORY OF THE ANCIENT WORLD)

© Averil Cameron 1993

© Για την ελληνική γλώσσα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ –
Α. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, ΑΘΗΝΑ 2000
Τηλ. 36.15.156 Fax: 36.31.100

Ο κ. Γ. Καλόφωνος μετέφρασε το συμπέρασμα, χάρτες, υπότιτλους εικόνων και τον κατάλογο των αυτοκρατόρων.

ISBN 960-354-084-6

10038352
AVERIL CAMERON

Η ΥΣΤΕΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (284 μ.Χ.–430 μ.Χ.)

Μετάφραση:
Ιωάννα Κράλλη

937.08
CAM

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ – Α. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ
ΑΘΗΝΑ 2000

III

Η ΝΕΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: Ο ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΣ

Η ταραχώδης κατάσταση των μέσων του τρίτου αιώνα τέθηκε υπό έλεγχο ανάμεσα στην άνοδο του Διοκλητιανού στο θρόνο το 284 μ.Χ. και το θάνατο του Κωνσταντίνου το 337 μ.Χ.. Η αυτοκρατορία πέρασε σε μια φάση ανάκαμψης, σταθεροποίησης και μέγιστων κοινωνικών και διοικητικών αλλαγών. Ουσιαστικά, τέθηκε σε εφαρμογή το σύστημα διακυβέρνησης που έμελλε να κυριαρχήσει στην Ανατολή μέχρι τις αρχές του έβδομου αιώνα, και στη Δύση, αν και με λιγότερη επιτυχία, μέχρι την πτώση της δυτικής αυτοκρατορίας το 476 μ.Χ. Είναι φυσικό να αποδίδουμε το επίτευγμα βασικά στους δύο ισχυρούς αυτοκράτορες που κυβέρνησαν σε μια περίοδο πενήντα τριών ετών, ιδιαίτερα καθώς αυτή είναι και η τάση των αρχαίων πηγών. Είναι όμως αναγκαίο να θυμόμαστε ότι η διαδικασία σίγουρα βασιζόταν λιγότερο σε άμεσο σχεδιασμό και ήταν περισσότερο αποτέλεσμα σταδιακής εξέλιξης από όσο μας επιτρέπει να υποθέσουμε η εκ των υστέρων γνώση των πραγμάτων. Θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, κυρίως γιατί οι πηγές τείνουν να παρουσιάζουν μια έντονη αντίθεση μεταξύ του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου, εξαιτίας των θρησκευτικών τους διαφορών, και να μεταφέρουν αυτή τη διαφοροποίηση στην ερμηνεία της κοσμικής τους πολιτικής.

Ο Διοκλητιανός ήταν ένας Δαλματός ταπεινής καταγωγής που ανήλθε στην διοίκηση των *domestici*, της αυτοκρατορικής φρουράς δηλαδή, και ανέβηκε στο θρόνο το 284. Ήταν δηλαδή ένας

από τους αρκετούς ιλλυριούς στρατιώτες-αυτοκράτορες, που ανέλαβαν την εξουσία μετά το θάνατο του Γαλληινού το 268 μ.Χ. Ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός (270-75 μ.Χ.) είχε κατορθώσει να απωθήσει μια εισβολή των Αλαμανών στην Ιταλία, να νικήσει τη Ζηνοβία στην Παλμύρα και να θέσει τέλος στη 'Γαλατική Αυτοκρατορία' του Τέτρικου. Ο Αυρηλιανός δολοφονήθηκε, όπως ο Γαλληινός και τόσοι πολλοί άλλοι, αλλά αυτή τη φορά οι δολοφόνοι τιμωρήθηκαν. Ο Πρόβος (276-82 μ.Χ.) όχι μόνο απώθησε τους γερμανούς εισβολείς που είχαν περάσει το Ρήνο με μεγάλη δύναμη, αλλά σύναψε και μια συνθήκη που εδραίωσε τη ρωμαϊκή στρατιωτική παρουσία πέρα από το Ρήνο και πήρε πολλούς ομήρους και νεοσύλλεκτους για το ρωμαϊκό στρατό. Όταν ο Πρόβος επίσης δολοφονήθηκε από τα στρατεύματά του, ο Κάρος (282-83 μ.Χ.) ξεκίνησε μια μεγάλη και επιτυχημένη εκστρατεία στην Περσία, αλλά πέθανε ξαφνικά, ενώ βρισκόταν με το στρατό στον Ευφράτη ποταμό. Ο γιος του Νουμεριανός ηγήθηκε της ρωμαϊκής υποχώρησης αλλά και αυτός πέθανε καθ' οδόν, κάτω από μυστηριώδεις συνθήκες. Τότε ο Διοκλής κατέλαβε την εξουσία στη Νικομήδεια, το Νοέμβριο του 284 μ.Χ. Υποτίθεται ότι κατηγορήσε τον αντίπαλό του, τον έπαρχο του πραιτωρίου Άπερ, ότι δολοφόνησε το Νουμεριανό και στη συνέχεια τον μαχαίρωσε μέχρι θανάτου επί τόπου, ενώπιον όλων των στρατευμάτων, παραθέτοντας ταυτόχρονα ένα απόσπασμα του Βιργίλιου (*SHA* Vita Cari* 13): κατόπιν πήρε το όνομα Διοκλητιανός. Την επόμενη χρονιά νίκησε τον άλλο γιο του Κάρου, τον Καρίνο, σε μια μεγάλη μάχη στην πρώην Γιουγκοσλαβία και απέκτησε απόλυτο έλεγχο.

Ακόμη πιο σημαντικό από το πρόβλημα της στρατιωτικής ασφάλειας ήταν το πώς θα έμπαινε ένα τέλος στην αστραπιαία εναλλαγή των αυτοκρατόρων. Η απάντηση του Διοκλητιανού ήταν να εδραιώσει το 293 μ.Χ. ένα σύστημα καταμερισμού της

* *Scriptoris Historiae Augustae*, Λονδίνο 1932.

εξουσίας, γνωστό ως τετραρχία, σύμφωνα με το οποίο θα υπήρχαν δύο αύγουστοι και δύο καίσαρες· οι τελευταίοι προορίζονταν να διαδεχθούν τους αυγούστους εν ευθέτω χρόνω. Από τη στιγμή που εδραιώθηκε το σύστημα της τετραρχίας λειτούργησε μέχρι που το κατέστρεψε η φιλοδοξία του Κωνσταντίνου. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος ανήλθε στην εξουσία μετά το θάνατο του πατέρα του Κωνσταντίνου το 306 μ.Χ., ο οποίος είχε γίνει αρχικά καίσαρας και μετά αύγουστος, κατά τη βασιλεία του Διοκλητιανού. Το σχέδιο του Διοκλητιανού δεν υλοποιήθηκε αμέσως μόλις ανήλθε στο θρόνο. Το πρώτο βήμα ήταν να διορίσει έναν άλλο ιλλυριοό στρατιώτη, το Μαξιμιανό, στη θέση του καίσαρα, υιοθετώντας τον ταυτόχρονα, αν και ήταν μόλις λίγα χρόνια νεότερος από τον ίδιο (285 μ.Χ.). Με έναν επί τόπου καταμερισμό ευθυνών, ο Μαξιμιανός πήρε τη Δύση ενώ ο Διοκλητιανός πήρε την Ανατολή. Αναμφίβολα το γεγονός ότι κάποιος Καραύσιος είχε ανακηρυχθεί αύγουστος στη Βρετανία οδήγησε το Διοκλητιανό να κάνει τον Μαξιμιανό αύγουστο το 286 μ.Χ. Όμως το επόμενο βήμα του διορισμού δύο καισάρων έγινε μόλις το Μάρτιο του 293 μ.Χ. Ο Κωνσταντίνος και ο Γαλέριος έγιναν καίσαρες του Μαξιμιανού και του Διοκλητιανού αντίστοιχα. Οι διακανονισμοί επισφραγίστηκαν με δυναστικούς γάμους και την υιοθέτηση του οικογενειακού ονόματος του Διοκλητιανού, Βαλέριος, και διαφημίστηκαν σε νομίσματα και σε επίσημους πανηγυρικούς λόγους. Ο Διοκλητιανός και ο Μαξιμιανός συναντήθηκαν επισήμως στο Μεδιόλανο το χειμώνα του 290-91 μ.Χ., αφού είχαν ήδη συνδεθεί με το Δία και τον Ηρακλή, παίρνοντας τους θεϊκούς τίτλους Δίος και Ηράκλειος· οι καίσαρες τους είχαν τους ίδιους τίτλους και τις ίδιες θρησκευτικές διασυνδέσεις. Ως κληρονόμος του πατέρα του Κωνσταντίνου, ο Κωνσταντίνος ονομάζεται επίσης Ηράκλειος το 307 μ.Χ. Ένα σύμπλεγμα αγαλμάτων από πορφύριτη που τώρα βρίσκεται στην πλατεία San Marco στη Βενετία, παρουσιάζει τους τετράρχες ως κοντόχοντρες φιγούρες με στρατιωτική ενδυμασία

να αγκαλιάζουν ο ένας τον άλλο. Οι σωζόμενοι λατινικοί πανηγυρικοί, όπως η *Historia Augusta*, δίνουν έμφαση στην ενότητα και την ομόνοια:

Είναι πραγματικά οι τέσσερις κυρίαρχοι του κόσμου, γενναίοι, σοφοί, ευγενικοί, γενναιόδωροι, με σεβασμό για τη Σύγκλητο, φίλοι του λαού, ήπιοι, σεβαστοί, αφοσιωμένοι, ευσεβείς (*SHA Vita Cari* 18).

Αυτή η αδέξια προπαγάνδα προδίδει τον εύθραυστο χαρακτήρα του νέου διακανονισμού: βασιζόταν μόνο στη συγκατάβαση, μια ιδιαίτερα σαθρή βάση. Ο Καραύσιος, που είχε σφετεριστεί την εξουσία στη Βρετανία, δολοφονήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον αντίπαλό του Άλληκτο το 293 μ.Χ. Ο Άλληκτος με τη σειρά του ηττήθηκε από τον Κωνσταντίνο το 296 μ.Χ., που κατόπιν μπήκε στο Λονδίνο ως ελευθερωτής (*Pan. Lat.* 85). Αυτό δε σημαίνει ότι με την ήττα ανταμείφτηκε η νομιμότητα εις βάρος του σφετερισμού, όπως οι νικητές, φυσιολογικά, ισχυρίζονταν, γιατί ο Καραύσιος είχε αναγνωριστεί ως αύγουστος στη Βρετανία και τη βορειοδυτική Γαλατία, και είχε κόψει νομίσματα με αυτή του την ιδιότητα.

Η προπαγάνδα και η θρησκευτικότητα που αποδιδόταν στην τετραρχία, αναμφίβολα, βοήθησαν στον εντυπωσιασμό των υπηκόων τους και προσέφεραν σιγουριά στο Διοκλητιανό και τους συνεργάτες του· Στην πραγματικότητα, όμως, ήταν η στρατιωτική και, κατ' επέκταση, η πολιτική επιτυχία που προσέδωσε νομιμότητα. Το σύστημα του Διοκλητιανού παρέμεινε σταθερό μέχρι που αμφισβητήθηκε εκ των έσω, μετά την παραίτηση του Διοκλητιανού το 305 μ.Χ. Ευτυχώς για την αυτοκρατορία πάντως, αν και η τετραρχία απειλήθηκε στα πρώτα της χρόνια από το καθεστώς του Καραύσιου, τελικά πέτυχε να προσφέρει μια περίοδο σταθερότητας που διήρκεσε σχεδόν είκοσι χρόνια - διάστημα αρκετό για την εισαγωγή μερικών μακρόπνοων αλλαγών.

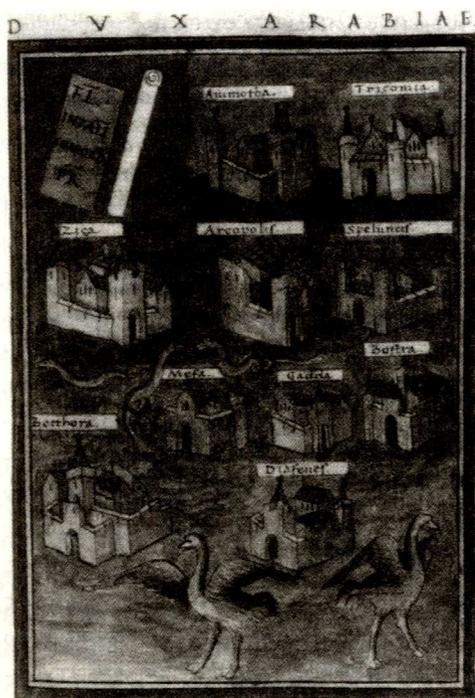
Οποιαδήποτε αποτίμηση του χαρακτήρα των μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού καθίσταται δύσκολη από δύο παράγοντες: τον μη ικανοποιητικό χαρακτήρα των σωζόμενων γραμματειακών πηγών για τη βασιλεία του, και το γεγονός ότι πολλές μεμονωμένες αλλαγές είτε εισήχθησαν σε ένα μεταγενέστερο στάδιο είτε μαρτυρούνται μόνο αργότερα. Ένα άλλο πρόβλημα οφείλεται στην υπερβολικά τονισμένη αντίθεση ανάμεσα στο Διοκλητιανό και τον Κωνσταντίνο, που κυριαρχεί στις πηγές· όμως, η κοσμική πολιτική του Κωνσταντίνου, ακόμη και κάποιες πτυχές της θρησκευτικής του πολιτικής, θα πρέπει να θεωρηθούν ως συνέχεια της γραμμής που είχε εδραιωθεί από το Διοκλητιανό.

Μια από τις προτεραιότητες του Διοκλητιανού ήταν ο στρατιωτικός τομέας: όχι μόνο έπρεπε να θέσει το στρατό υπό κεντρικό έλεγχο και να τον καταστήσει μια δύναμη ικανή να υπερασπιστεί την ασφάλεια της αυτοκρατορίας, αλλά έπρεπε επίσης να φροντίσει για την τακτική τροφοδοσία του. Οι γραμματειακές πηγές αποδίδουν στο Διοκλητιανό τις πιο θεμελιώδεις αλλαγές που είχε γνωρίσει το ρωμαϊκό στρατιωτικό σύστημα από την εποχή του Αυγούστου, και γίνονται αποδεκτές από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές. Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν το παρελθόν ήταν τόσο διαφορετικό, όσο δηλώνουν οι πηγές. Ο δρόμος είχε ήδη προετοιμαστεί από προηγούμενους αυτοκράτορες: το Μάρκο Αυρήλιο, το Σεπτίμιο Σεβήρο (193-211 μ.Χ.) και τον Καρακάλλα (211-17 μ.Χ.). Κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους, ο στρατιωτικός μισθός διπλασιάστηκε, θεσμοθετήθηκαν οι δωρεές στους στρατιώτες, ο ίδιος ο στρατός μεγάλωσε, και αυξήθηκαν κατά πολύ οι θέσεις για στρατιωτικούς στη διοίκηση. Περισσότερες μονάδες είχαν επίσης δημιουργηθεί στη διάρκεια του τρίτου αιώνα. Ο εχθρικός προς το Διοκλητιανό Λακτάντιος συνδέει τις μεταρρυθμίσεις του με την εδραίωση της τετραρχίας:

Διόρισε τρεις άντρες για να μοιράζονται την εξουσία του, διαιρώντας

τον κόσμο σε τέσσερα μέρη και πολλαπλασιάζοντας τα στρατεύματα, καθώς ο καθένας από τους τέσσερις πάλευε να έχει έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό στρατευμάτων από τους προηγούμενους αυτοκράτορες που κυβερνούσαν το κράτος μόνοι τους (*De mort. persec.* 7.2).

Δεν μπορούμε βέβαια να πιστέψουμε ότι ο Λακτάντιος εννοεί ότι ο στρατός είχε τετραπλασιαστεί, ειδικά αφού είναι πιθανόν ότι είχε ήδη αυξηθεί τον τρίτο αιώνα, υπερβαίνοντας τους 350.000 στρατιώτες. Είναι πολύ πιο πιθανό ότι αυτή, όπως και άλλες παρατηρήσεις στο ίδιο κεφάλαιο, είναι μια εχθρική υπερβολή, περισσότερο ένας χλευασμός παρά μια νηφάλια αποτίμηση. Ίσως ο Διοκλητιανός αύξησε τον αριθμό (σίγουρα δημιουργήθηκαν καινούριες μονάδες) αλλά γενικότερα είναι πιθανό ότι το μόνο που έκανε ήταν να αναγνωρίσει και να συστηματοποιήσει την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων. Παραδοσιακά, η ραχοκοκαλιά του στρατού ήταν οι λεγεώνες, καλά οπλισμένες και εκπαιδευμένες μονάδες, αποτελούμενη η καθμία από περίπου πέντε χιλιάδες οπλίτες. Ανατρέχοντας στη *Notitia Dignitatum* (βλ. παραπάνω κεφ. II), μαθαίνουμε ότι ο Διοκλητιανός δημιούργησε νέες λεγεώνες σε μεγάλη κλίμακα, δίνοντάς τους ονόματα όπως Ιονία, *Herculia*, *Diocletiana* και *Maximiana*, ενώ άλλες είχαν ήδη δημιουργηθεί τον τρίτο αιώνα. Όμως, μια μεγάλη αύξηση στον αριθμό των λεγεώνων δε δηλώνει αναγκαστικά ένα διπλασιασμό του αριθμού των στρατευμάτων. Αρχαιολογικές μαρτυρίες, βασισμένες στο μέγεθος των οχυρών των λεγεώνων, καθώς και γραμματειακές μαρτυρίες δείχνουν ότι οι λεγεώνες στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν πολύ μικρότερες από τις προγενέστερες, συνήθως αποτελούμενες από χίλιους άνδρες, ενώ ειδικές μονάδες (*vexillationes*) συχνά αποτελούνταν από πεντακόσιους άνδρες ή και λιγότερους. Αυτό σημαίνει ότι οι υπολογισμοί του συνολικού αριθμού του στρατού, βασισμένοι σε προγενέστερους κανόνες, είναι ιδιαίτερα παραπλανητικοί, και υποδεικνύει ότι το πραγματι-

Τα εμβλήματα του δούκα της Αραβίας.

Μία από τις εικονογραφίες από το χειρόγραφο της *Notitia Dignitatum* στην Οξ-φόρδη

κό σύνολο ήταν πολύ μικρότερο από όσο υποτίθεται συχνά.

Ο υπολογισμός του στρατού της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου είναι πολύ δύσκολος καθώς έχουμε πολύ λίγα στοιχεία για τον συνολικό αριθμό του. Τουλάχιστον ένας από τους υπολογισμούς (645.000, σύμφωνα με τον ιστορικό Αγαθία που έγραψε στην Κωνσταντινούπολη κατά τον ύστερο έκτο αιώνα) είναι απίθανα υψηλός, αν και θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει έναν αριθμό στα χαρτιά που δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Οι υπολογισμοί που βασίζονται στα στοιχεία της *Notitia* πιθανότατα πάσχουν από παρόμοιους περιορισμούς. Θεωρητικά, μπορούμε να βασίζουμε γενικούς υπολογισμούς σε παπυρικές μαρτυρίες που σώζονται από το 299-300 μ.Χ., και δίνουν πληροφορίες για το επίπεδο των μισθών με-

ρικών μονάδων. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν πολλοί αστάθμητοι παράγοντες σε σχέση με το πραγματικό μέγεθος των μονάδων. Και όμως, ο συνολικός αριθμός του στρατού του Διοκλητιανού είναι εξαιρετικά σημαντικός για την αποτίμηση των οικονομικών προβλημάτων που ίσως οδήγησαν σε μεταγενέστερη παρακμή, γιατί, αν πραγματικά διπλασιάστηκε σε αριθμό, το βάρος στους κρατικούς πόρους θα πρέπει να ήταν πραγματικά κολοσσιαίο. Η σύγχρονη έρευνα πάντως υποδεικνύει ότι ο στρατός δεν αριθμούσε πολύ πάνω από τετρακόσιους χιλιάδες άνδρες. Όμως, και αν ακόμα είναι έτσι, οι συνέπειες για την τροφοδοσία, τις πληρωμές και τη στρατολόγηση ήταν εξαιρετικά σοβαρές, (για περαιτέρω συζήτηση βλ. κεφ. ΙΧ παρακάτω).

Ο εθνικός ιστορικός Ζώσιμος, όπως και ο Λακτάντιος, παρουσιάζει μια υπερβολικά έντονη αντίθεση μεταξύ του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου, όταν κατηγορεί τον Κωνσταντίνο ότι έβλαψε την άμυνα των ρωμαϊκών συνόρων απομακρύνοντας «το μεγαλύτερο μέρος των στρατευμάτων από τα σύνορα, όπου είχαν τοποθετηθεί από το Διοκλητιανό, για να δημιουργήσει ένα νέο τακτικό στρατό» (*Ιστορία Νέα* II.34). Προσθέτει ότι, με αυτόν τον τρόπο, οι στρατιώτες αυτοί συνήθισαν στην πολυτέλεια της ζωής στις πόλεις και ως αποτέλεσμα απονευρώθηκαν. Αλλά όλα αυτά είναι μέρος του κατηγορητηρίου του ενάντια στον Κωνσταντίνο. Γνωρίζουμε από επιγραφικές μαρτυρίες ότι ο τακτικός στρατός (*comitatus*) σίγουρα υπήρχε ήδη την εποχή του Διοκλητιανού και ακόμη νωρίτερα (ο Κωνσταντίνος πιθανόν απλώς τον μεγάλωσε), ενώ ο στρατωνισμός μέσα ή κοντά σε πόλη ήταν μια άμεση απόρροια των προβλημάτων της τροφοδοσίας του στρατού και των επιτάξεων. Όλοι συμφωνούν ότι ο Διοκλητιανός ενδυνάμωσε τα σύνορα, χτίζοντας οχυρά, ενισχύοντας τις φυσικές οχυρώσεις και κατασκευάζοντας στρατιωτικούς δρόμους από τη Βρετανία στη Δύση μέχρι τη λεγόμενη *Strata Diocletiana* στην Ανατολή, μια οδό που ξεκινούσε από την Ερυθρά Θάλασσα και

έφτανε μέχρι τη Δούρα πάνω στον Ευφράτη. Είναι απίθανο όμως αυτά τα σύνορα να επανδρώνονταν από αγρότες-στρατιώτες που ζούσαν στα σύνορα (*limitanei*) γιατί αυτοί παρουσιάζονται μόνο αργότερα. Επιπλέον, η πρακτική της 'άμυνας σε βάθος' που αποδίδεται στο Διοκλητιανό και υποστηρίζεται θεομά σε ένα βιβλίο από το σύγχρονο στρατηγικό Edward Luttwak και άλλους, και σύμφωνα με την οποία τα στρατεύματα των συνόρων είχαν ως σκοπό να συγκρατούν εισβολείς μέχρι να κινηθούν επίλεκτα στρατεύματα από αμυντικές θέσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, έχει δικαιολογημένα επικριθεί από αρχαιολόγους και άλλους που μελέτησαν τα υλικά κατάλοιπα λεπτομερειακά (βλ. κεφ. IX). Ο ρωμαϊκός στρατός στην ύστερη αυτοκρατορία ήταν διαφορετικός από αυτόν του Αυγούστου και χρησιμοποιόταν με διαφορετικούς τρόπους. Ο Αμμιανός δίνει μια ζωηρή εικόνα των ποικίλων και κάποτε εξωτικών εμβλημάτων που χρησιμοποιούνταν στο δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα. Την ίδια περίοδο η στρατολόγηση σε μερικές περιοχές έγινε δύσκολη και προκάλεσε τη δυσανεμία του λαού. Κατά συνέπεια, τη θέση των εθελοντών καταλάμβαναν τώρα όλο και περισσότεροι επιστρατευμένοι και βάρβαροι, τόσο ως τακτικά στρατεύματα όσο και ως υπόσπονδοι μισθοφόροι (*foederati*). Ωστόσο, όπως και πολλά άλλα, η διαδικασία αυτή χρειάστηκε χρόνο για να ολοκληρωθεί, και δε θα πρέπει να αποδίδουμε στο Διοκλητιανό περισσότερα από όσα πραγματικά έκανε.

Ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που συνδέονται με το στρατό ήταν αυτό της πληρωμής και της τροφοδοσίας. Με την κατάρρευση του ασημένιου νομίσματος, που χρησιμοποιόταν για την πληρωμή φόρων και για την πληρωμή των στρατιωτών, ο στρατός έπρεπε να πληρώνεται και να λαμβάνει το σιτηρέσιό του εν μέρει από επιτάξεις σε είδος μέσω της *annona militaris* και του *capitus* (μερίδιο ξηράς τροφής). Ακόμα και αν ένα τέτοιο σύστημα λειτουργούσε, ήταν αναπόφευκτα αναξιόπιστο, αδέξιο και εξαι-

ρητικά επαχθές για τους κατά τόπους πληθυσμούς, που ποτέ δε γνώριζαν τι επρόκειτο να απαιτηθεί από αυτούς. Εφόσον τα ανάλωσιμα αγαθά δεν μπορούσαν να μεταφερθούν μακριά εξαιτίας της εξαιρετικής βραδύτητας των χειρσαίων μεταφορών, υπήρχαν επίσης σημαντικά προβλήματα στην τροφοδοσία. Είναι θαύμα το ότι διατηρήθηκε κάποιο επίπεδο κεντρικής οργάνωσης σε τέτοιες συνθήκες. Πάντως, κάποιες βελτιώσεις έπρεπε να γίνουν. Ο Διοκλητιανός, στην πράξη, αναγνώρισε την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων και εισήγαγε ένα περίπλοκο σύστημα φορολόγησης σε είδος, βασισμένο τόσο σε *capita* ('κεφαλές', δηλαδή κεφαλικό φόρο) όσο και σε γη (*iugatio*). Όλες οι γαίες χωρίστηκαν σε νοητές ενότητες, γνωστές ως *iuga*, που ποίκιλλαν σε μέγεθος, ανάλογα με την αποτίμηση της παραγωγικότητάς τους. Τα *iuga*, φορολογικές μονάδες, δε θα πρέπει να συγχέονται με τα *iugera*, τις γεωγραφικές μονάδες. Έτσι στη Συρία, πέντε *iugera* αμπελιών αποτελούσαν ένα *iugum*, αλλά ένα *iugum* μπορεί να αποτελείτο από σαράντα *iugera*, αν η γη ήταν μικρής παραγωγικότητας. Τα ορεινά εδάφη αποτιμούνταν ξεχωριστά, με βάση μια τοπική κλίμακα παραγωγικότητας. Ένα μεταγενέστερο νομικό εγχειρίδιο περιγράφει την διαδικασία:

Την εποχή της αποτίμησης, υπήρχαν κάποιοι άνθρωποι που εξουσιοδοτούνταν από την κυβέρνηση· καλούσαν τους άλλους ορεισίβιους από άλλες περιοχές και τους δέσμευαν να υπολογίσουν πόση γη, σύμφωνα με την εκτίμησή τους, παρήγαγε έναν μόδιο σιταριού ή κριθαριού στα βουνά. Με αυτόν τον τρόπο υπολόγιζαν επίσης την ακαλλιέργητη γη, τα βοσκοτόπια, για να δουν πόσο φόρο θα απέφερε στο ταμείο (Συρο-ρωμαϊκό νομικό βιβλίο, cxxi, FIRA* II.791 = Lewis και Reinhold II.118).

* *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, 2η έκδ., Φλωρεντία 1940-43.

Επιπλέον, το πληρωτέο ποσό, κατά έναν ιδεώδη τρόπο, έπρεπε να είναι ανάλογο με αυτό που παραγόταν τοπικά. Από το 287 μ.Χ. και μετά το σύνολο, υπολογιζόταν με βάση τακτικές απογραφές, ανά πέντε χρόνια, γνωστές ως *indictiones*.

Με αυτούς τους τρόπους, ο Διοκλητιανός επιζήτησε να δημιουργήσει έναν τακτικό προϋπολογισμό για την αυτοκρατορία και να θέσει κάποιο έλεγχο σε ευκαιριακές επιτάξεις που είχαν αποτελέσει τόσο μεγάλο βάρος κατά τον τρίτο αιώνα. Το σύστημα είχε στόχο να προβλέπει για τις ανάγκες των στρατευμάτων, σε τακτική και αξιόπιστη βάση. Ο Α. Η. Μ. Jones σχολιάζει ότι η μεγάλη του αρετή ήταν η απλότητά του (*Later Roman Empire*, I, 65). Αυτή πάντως είναι μια σύγχρονη ιδέα: στις συνθήκες του ύστερου τρίτου αιώνα, ο όγκος δουλειάς και οργάνωσης που έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή ξεπερνούσε οτιδήποτε γινόταν στο παρελθόν, και οι μηχανισμοί οικονομικού ελέγχου ήταν και ακατέργαστοι και ελάχιστα κατανοητοί. Στην πράξη, υπήρχαν σημαντικές διαφορές από επαρχία σε επαρχία. Σώζονται πλείστες μαρτυρίες σχετικά με την εκτέλεση των μεταρρυθμίσεων αλλά είναι πολύ άνισα κατανοημένες. Έτσι γνωρίζουμε κάτι από όσα συνέβαιναν σε μερικές περιοχές (για παράδειγμα στη Συρία και την Αίγυπτο) αλλά αγνοούμε τελείως τι συνέβαινε σε άλλες, όπως η Ισπανία ή η Βρετανία. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατον να κρίνουμε πόσο αποτελεσματικό ήταν το σύστημα στις λεπτομέρειές του, αν και μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού παρέμειναν σε ισχύ. Όμως οι πληρωμές σε χρήμα για το στρατό παρέμειναν επίσης σε ισχύ, όπως μας δείχνουν οι άφθονες μαρτυρίες κοπής νομισμάτων, και ο ίδιος ο εφοδιασμός του στρατού (*annonae*) συχνά έπαιρνε μάλλον τη μορφή υποχρεωτικής αγοράς αγαθών από το κράτος παρά ανταλλαγών αποκλειστικά σε είδος.

Ήταν μεταρρυθμίσεις πρακτικές και όχι ουσίας: το μεγαλύτερο βάρος των φόρων συνέχισε να βαρύνει αυτούς που ελάχιστα μπορούσαν να το αντέξουν, ο κύριος φόρος εξακολουθούσε να

βαρύνει τη γη, και η αντίληψη ότι η υψηλή θέση θα έπρεπε να συνοδεύεται και από κάποιες φοροαπαλλαγές χαρακτήριζε τη ρωμαϊκή στάση απέναντι στη φορολογία σε όλες τις περιόδους, ακόμα και όταν οι φοροαπαλλαγές ήταν πολυτέλεια για την αυτοκρατορία. Ο Διοκλητιανός δεν προσπάθησε να εισαγάγει φορολόγηση των συγκλητικών ή των εμπόρων, και όταν ο Κωνσταντίνος πήρε την πρωτοβουλία να το κάνει προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Είναι αμφίβολο εάν το συνολικό ποσοστό της φορολογίας ανέβηκε, όπως έχει υποστηριχτεί στο παρελθόν. Πράγματι, παπυρικές μαρτυρίες δείχνουν ότι, κατά περίεργο τρόπο, παρέμεινε σταθερό για πολλούς αιώνες, από την πρώιμη αυτοκρατορία μέχρι την αρχή της βυζαντινής περιόδου στην Αίγυπτο. Αυτό σημαίνει ότι το καθαρό αποτέλεσμα των καινοτομιών του Διοκλητιανού ήταν πολύ λιγότερο εντυπωσιακό από όσο συχνά υποτίθεται. Χωρίς τεχνικές καινοτομίες υπήρχε ένα φυσικό όριο στην παραγωγικότητα, ακόμη κι αν δεν υφίσταντο αντίθετες συνθήκες, όπως μείωση του πληθυσμού ή καταστροφές από πόλεμο και εισβολές. Ωστόσο, το νέο σύστημα της αποτίμησης ίσως βοήθησε στη διασφάλιση ενός μεγαλύτερου ρυθμού ανάκαμψης των αναμενόμενων εσόδων από φόρους και σε αυτό το βαθμό θα πρέπει να βοήθησε το κράτος (δεν ήταν όμως δημοφιλές). Επίσης αύξησε, αν και προσωρινά, την αναλογία των αποδείξεων φόρων σε είδος σε σχέση με φόρους που είχαν εισπραχτεί σε ρευστό χρήμα.

Υπήρχαν και άλλα προβλήματα που έρχονταν επίλυσης, συμπεριλαμβανομένου του συνεχόμενου πληθωρισμού και της έλλειψης χρυσού και αργύρου στο θησαυροφυλάκιο, τα οποία ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν απαιτώντας από τους πλουσίους να ανταλλάξουν πολύτιμα μέταλλα με χαλκό. Η κυβέρνηση, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει την κατάρρευση του ασημένιου δηναρίου, που τώρα πια ήταν μία μονάδα μόνο στα χαρτιά, έκοψε χάλκινα ή μάλλον ευτελή νομίσματα (η περιεκτικότητά τους σε χαλκό ήταν ελάχιστη), αλλά τα πράγ-

ματα δεν βελτιώθηκαν. Οι τιμές συνέχισαν να κλιμακώνονται σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου, όπως είχε συμβεί και στη βασιλεία του Διοκλητιανού. Το πιο γνωστό μέτρο του τελευταίου στον νομισματικό τομέα ήταν η προσπάθειά του να καθορίσει μέγιστες τιμές με αυτοκρατορικό διάταγμα, το Διάταγμα περί των Μεγίστων Τιμών (Edictum de maximis pretiis, 301μ.Χ.). Με την εξαιρετική προσοχή του για τη λεπτομέρεια, το διάταγμα του Διοκλητιανού αποτελεί την σπουδαιότερη πηγή για τις τιμές των συνηθισμένων αγαθών. Δεν θα μπορούσε πάντως να επιτύχει γιατί έλειπε ένας επαρκής μηχανισμός επιβολής καθώς και μια παράλληλη συστηματοποίηση της τροφοδοσίας. Οι υπερβολικές ποινές που ορίζει συγκαλύπτουν το γεγονός ότι τα μέσα επιβολής απλούστατα δεν υπήρχαν. Εχθρικοί κριτικοί όπως ο Λακτάντιος πανηγύριζαν χαιρέκακα όταν σύντομα καταργήθηκε:

Αυτός ο ίδιος ο Διοκλητιανός με την ακόρεστη λαίμαργία του δεν ήθελε ποτέ να αδειάσει το θησαυροφυλάκιό του αλλά πάντα καταμετρούσε επιπλέον πλούτο και χρήματα για δωρεές, έτσι που να διατηρεί ό,τι είχε ολόκληρο και απαραβίαστο. Εφόσον, επίσης, με τις διάφορες κακές του πράξεις προκαλούσε την άνοδο των τιμών σε μεγάλα ύψη, προσπάθησε να καθορίσει με νόμο τις τιμές των αγαθών προς πώληση. Πολύ αίμα χύθηκε τότε για μικρά και φτηνά πράγματα, και μέσα στο γενικό πανικό τίποτα δεν εμφανιζόταν προς πώληση: τότε οι τιμές ανέβηκαν ακόμη περισσότερο, και αφού πολλοί βρήκαν τον θάνατο, απλά η ανάγκη οδήγησε στην κατάργηση του νόμου (*De mort. persec.* 7.5-7).

Η προσπάθεια του Διοκλητιανού να ελέγξει τις τιμές συνοδεύτηκε από εξίσου ανεπιτυχή μέτρα για αναπροσαρμογή του νομισματος. Και οι δύο προσπάθειες απέτυχαν γιατί επιβλήθηκαν εκ των άνω, χωρίς επαρκή κατανόηση ή έλεγχο των γενικών συνθηκών που, στην πραγματικότητα, προκαλούσαν τα προβλήματα. Ο

Λακτάντιος χρησιμοποιεί ένα λεξιλόγιο που αντικατοπτρίζει μια έλλειψη οικονομικού ορθολογισμού από όλες τις πλευρές. Αυτή η έλλειψη περιορίζει την ικανότητα των αυτοκρατόρων του τέταρτου αιώνα να διαχειριστούν την οικονομία με οποιοδήποτε ουσιαστικό τρόπο. Τα μέτρα του Διοκλητιανού προχώρησαν πολύ πέρα από αυτά των προκατόχων του αυτοκρατόρων, καθώς δείχνουν μια διορατικότητα σχετικά με αυτά που έπρεπε να γίνουν, και συνεχίστηκαν σε κάποιο βαθμό από τον Κωνσταντίνο. Όμως οι σύγχρονες αναφορές σε μια 'κατευθυνόμενη οικονομία' ή σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, λανθασμένα εκλαμβάνουν τη θεωρία για πράξη. Μάλλον, θα πρέπει να ερμηνεύσουμε τις απειλές των διοικητών επαρχιών ενάντια σε φοροεισπράκτορες, που απέτυχαν στα καθήκοντά τους, ως ένα σύμπτωμα αδυναμίας.

Με τις διοικητικές του μεταρρυθμίσεις, ο Διοκλητιανός έθεσε επίσης τα θεμέλια του ύστερο-ρωμαϊκού γραφειοκρατικού συστήματος, του οποίου σκοπός ήταν να επιτύχει στενότερο έλεγχο όλων των πτυχών της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας - οικονομική, νομική και διοικητική. Μπορεί να αμφισβητηθεί εάν το νέο σύστημα πέτυχε το στόχο του, αν και η αρχική ιδέα δεν μπορεί να κατηγορηθεί για αυτό. Πρώτα πρώτα, αναδιοργανώθηκε η διοίκηση των επαρχιών: τα στρατιωτικά και πολιτικά αξιώματα διαχωρίστηκαν. Από κείνη τη στιγμή και μετά, κάθε επαρχία είχε και στρατιωτικό (*dux*) και πολιτικό διοικητή. Η γεωγραφική έκταση των ιδίων των επαρχιών μειώθηκε ενώ οι επαρχίες αυξήθηκαν σε αριθμό: σύμφωνα με το Λακτάντιο, «για να είναι σίγουρος ότι ο τρόμος θα απλωνόταν παντού, ο Διοκλητιανός έκανε κομμάτια τις επαρχίες» (*De mort. persec.* 7.4). Στην πραγματικότητα, ο στόχος του ήταν να εξασφαλίσει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, κονταίνοντας την αλυσίδα των επικοινωνιών και της ιεραρχίας, και έτσι να μειώσει την ισχύ των διοικητών. Οι επιγραφές δείχνουν ότι η διαδικασία χρειάστηκε κάποιο χρόνο. Ένα χειρόγραφο από τη Βερόνα, γνωστό ως *Laterculus Veronensis*

(Πίνακας της Βερόνας), δείχνει πόσο είχε προχωρήσει μετά την παραίτηση του Διοκλητιανού το 305 μ.Χ. Για να δώσουμε μόνο δύο παραδείγματα: η Βρετανία είχε τώρα τέσσερις επαρχίες, η Ισπανία έξι και η 'Αφρική' επτά· οι δώδεκα μεγαλύτερες 'διοικήσεις' διοικούνταν από 'βικάριους' (vicarii) από την ιππική τάξη που αντιπροσώπευαν τους επάρχους του πραιτωρίου, οι οποίοι στο τέλος της βασιλείας του Κωνσταντίνου έχασαν το στρατιωτικό τους ρόλο και έγιναν οι επικεφαλής της πολιτικής διοίκησης. Πολλοί νόμοι στο Θεοδοσιανό Κώδικα απευθύνονται από τους αυτοκράτορες προς τους επάρχους του πραιτωρίου, οι οποίοι τότε είχαν την ευθύνη της μετάδοσης των πληροφοριών στους διοικητές των επαρχιών. Οι έπαρχοι του πραιτωρίου ποίκιλλαν σε αριθμό. Για μεγάλο χρονικό διάστημα τον τέταρτο αιώνα υπήρχαν τρεις, ενώ μετά το 395 μ.Χ. ήταν τέσσερις. Την εποχή του Διοκλητιανού, ο έπαρχος ήταν ουσιαστικά ο δεύτερος τη τάξει μετά τον αυτοκράτορα, με στρατιωτικές, οικονομικές, νομοθετικές και διοικητικές αρμοδιότητες. Στην εποχή του Κωνσταντίνου, ο στρατιωτικός τομέας ανατέθηκε στους στρατηγούς (magistri militum) που διοικούσαν το στρατό και στους οποίους ήταν υπόλογοι οι δούκες (duces). Κάτω από τους επάρχους και τους βικάριους βρίσκονταν οι διοικητές επαρχιών διαφόρων βαθμών, με τίτλους όπως προστάτης (praeses), ανθύπατος (proconsul), υπατικός (consularis) και αρμοστής (corrector). Η Ρώμη και, αργότερα, η Κωνσταντινούπολη, ήταν εκτός του συστήματος, διότι διοικούνταν από δικούς τους επάρχους (praefecti urbis, έπαρχοι της πόλεως). Το σύστημα μοιάζει σαφές και τακτικό, αλλά όπως υποδεικνύει ο Α. Η. Μ. Jones, στην πράξη παρακάμπτετο διαρκώς, με διατάξεις που απευθύνονταν στους απλούς διοικητές και με άλλες μορφές άμεσης επικοινωνίας, οι οποίες δεν ακολουθούσαν τη θεωρητική αλυσίδα της ιεραρχίας. Καθώς περνούσε ο καιρός, παρακάμπτετο επίσης με άλλους τρόπους - παρωνεία, δωροδοκία και άλλες, λιγότερο εμφανείς, μορφές διαφθοράς. Θα πρέπει επί-

σης να προσέχουμε να μην κάνουμε πολλές γενικεύσεις βασιζόμενοι σε σύγχρονες προκαθορισμένες αντιλήψεις: η ύστερη ρωμαϊκή διοίκηση είναι ελάχιστα συγκρίσιμη με μια σύγχρονη γραφειοκρατία.

Αυτό το σύστημα διοίκησης των επαρχιών απαιτούσε μεγάλους αριθμούς αξιωματούχων για να λειτουργήσει. Επιπλέον υπήρχαν οι λεγόμενοι palatini, οι αξιωματούχοι που διαχειρίζονταν τους θησαυρούς (largitiones) και την ιδιαίτερη περιουσία (res privata) του αυτοκράτορα, μέρος του προσωπικού της αυλής (comitatus), οι ευνούχοι αξιωματούχοι του ιερού κοιτώνα του αυτοκράτορα (sacrum cubiculum), ο αυτοκρατορικός γραμματέας (quaestor sacri palatii), ο μάγιστρος των οφφικίων (magister officiorum), που είχε την προέλευσή του στην περίοδο του Κωνσταντίνου και είχε τον έλεγχο της γραμματείας (scrinia, που αποτελείτο από epistolae, memoria και libelli). Πιθανότατα συμπεριλαμβάνονταν επίσης οι αυτοκρατορικοί ταχυδρόμοι (agentes in rebus), και ο κόμης των domestici, της φρουράς του παλατιού - όλοι φυσικά με το δικό τους προσωπικό. Τα παραπάνω αποτελούν ένα απλοποιημένο και ατελές διάγραμμα αυτής της ομάδας που ταξίδευε με τον αυτοκράτορα, όπως και το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο, τα караβάνια με πολύτιμα μέταλλα και αποσκευές κάθε είδους. Όλα αυτά ακούγονται πολύ εντυπωσιακά, αλλά στην πραγματικότητα εξελίσσονταν σταδιακά για μια μεγάλη περίοδο, και έτσι επικρατούσε μεγάλη σύγχυση και επικάλυψη καθηκόντων. Οι ίδιοι αξιωματούχοι συνολικά θεωρούνταν ως ένα στράτευμα και ελάμβαναν στρατιωτικά τροφεία και πληρωμή, πράγμα που έκανε την αυτοκρατορική υπηρεσία ιδιαίτερα ελκυστική για τα καταπιεσμένα μέλη των τοπικών βουλών, ιδιαίτερα καθώς αυτό σήμαινε ότι θα απαλλάσσονταν από τα φορολογικά τους βάρη. Η ρωμαϊκή κυβέρνηση των ύστερων χρόνων, λοιπόν, έπρεπε να επιτύχει μια ισορροπία που θα εγγυόταν ότι αρκετοί ικανοί άνδρες θα έμπαιναν στις τάξεις της αυτοκρατορικής

υπηρεσίας, ενώ ταυτόχρονα θα διασφάλιζε ότι θα απέμενε ένας ικανοποιητικός αριθμός φορολογούμενων.

Υπάρχουν πολλά προβλήματα στην κατανόηση του ύστερου ρωμαϊκού διοικητικού συστήματος, το οποίο διατήρησε μια εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στη γραφειοκρατία και την πατρωνεία. Ειδικότερα, ο μεγάλος αριθμός των απασχολούμενων στη διοίκηση, που έτσι απομακρύνθηκαν από την παραγωγική βάση και θα έπρεπε, αντιθέτως, να τους συντηρούν («άεργα στόματα», για να υιοθετήσουμε τον όρο που χρησιμοποιεί ο Α. Η. Μ. Jones), έχει συχνά θεωρηθεί ως μέγιστη αιτία της οικονομικής παρακμής. Αυτά τα προβλήματα εξετάζονται διεξοδικότερα στο κεφ. VII. Σημειώνουμε εδώ ότι σίγουρα το σύστημα που γνωρίζουμε αργότερα δεν ήταν εξ ολοκλήρου δημιούργημα του Διοκλητιανού, αν και συνήθως αυτός κατηγορείται για τη δημιουργία μιας δύσκαμπτης γραφειοκρατίας, όπως και για την αύξηση του στρατού, σε τέτοιο βαθμό που η αυτοκρατορία δεν μπορούσε να τον συντηρήσει.

Πολλές αλλαγές που συντελούνταν κατά τη βασιλεία του Διοκλητιανού ήταν, στην πραγματικότητα, περισσότερο αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας εξέλιξης παρά ατομικής πρωτοβουλίας. Για παράδειγμα, υποτίθεται συχνά ότι στην εποχή του Διοκλητιανού που, όπως πολλοί άλλοι αυτοκράτορες του τρίτου αιώνα, είχε αναδειχτεί μέσα από τις τάξεις του στρατού, οι συγκλητικοί αποκλείονταν από θέσεις στην διοίκηση των επαρχιών. Οι επιγραφικές μαρτυρίες, όμως, δείχνουν ότι οι συγκλητικοί ποτέ δεν αποκλείστηκαν ολοκληρωτικά. Το γεγονός ότι σε αυτή την περίοδο ήταν λίγοι σε αριθμό ήταν αποτέλεσμα όχι τόσο της προκατάληψης του αυτοκράτορα, όσο της αποκέντρωσης του τρίτου αιώνα, που διέκοψε το υπάρχον σύστημα της πατρωνείας, έφερε ολόένα και περισσότερους στρατιωτικούς αξιωματούχους στο προσκήνιο, και μείωσε τη σημασία της Συγκλήτου ως θεσμού, τοποθε-

τώντας το κέντρο της διακυβέρνησης μακριά από τη Ρώμη. Χρειάζονταν πολλοί επιπλέον διοικητές επαρχιών για να διοικήσουν τον ιδιαίτερα διευρυμένο αριθμό των επαρχιών την εποχή του Διοκλητιανού, και δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αρχικά προέρχονταν κυρίως από την τάξη των ιππέων. Αντίστοιχα η πλειοψηφία των επαρχιών τέθηκε υπό προστάτες (praesides) από την τάξη των ιππέων. Ο διαχωρισμός πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων οδήγησε σε διπλασιασμό του απαιτούμενου προσωπικού. Ωστόσο, οι συγκλητικοί χρησιμοποιούνταν ακόμη, για παράδειγμα ως αρμοστές (correctores), τοπικοί διοικητές περιφερειών στην Ιταλία. Η διάκριση του τίτλου διατηρήθηκε, και όταν ο Κωνσταντίνος διόρισε ξανά συγκλητικούς ως διοικητές σε μια πλειάδα επαρχιών, ονομάστηκαν consulares για να ξεχωρίζουν από τους praesides. Όλα αυτά δηλώνουν ότι οι αλλαγές επήλθαν χάριν ευκολίας και λόγω συνθηκών και δεν ήταν απόρροια ιδεολογικών αρχών.

Ενώ υποτίθεται ότι ο Διοκλητιανός ευνοούσε σκληροτράχηλους στρατιωτικούς όπως ο ίδιος, ταυτόχρονα αποδίδεται σε αυτόν ο μετασχηματισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε ένα είδος 'ανατολικού δεσποτισμού' με την εισαγωγή αυλικών τελετών και τίτλων από την Περσία των Σασανιδών. Οι συγγραφείς του τέταρτου αιώνα αναφέρουν ότι ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που απαιτήσε προσκύνηση (adoratio), φορούσε φανταχτερά ενδύματα και ζούσε σε απομόνωση ανατολικού τύπου— ο όρος dominus ('δεσπότης') χρησιμοποιούνταν ελεύθερα μαζί με πιο παραδοσιακούς (αλλά άφθονους) ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς τίτλους και οτιδήποτε σχετιζόταν με τον αυτοκράτορα αναφερόταν ως 'ιερό' ή 'θεϊκό'. Και αυτή η εξέλιξη είχε προηγούμενα: και τον πρώτο και το δεύτερο αιώνα είχε σημειωθεί μια αξιοσημείωτη αλλαγή στη μορφή της αυτοκρατορικής εξουσίας, όταν η θέση του πρώτου πολίτη, που είχε υιοθετηθεί από τον Αύγουστο, έδωσε τη θέση της σε μια πιο μοναρχική αντίληψη. Οι άμεσοι προκάτοχοι

του Διοκλητιανού, ιδιαίτερα ο Αυρηλιανός, είχαν κάνει περαιτέρω βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, και έτσι θα πρέπει να θεωρήσουμε τις υποτιθέμενες καινοτομίες του Διοκλητιανού ως κορύφωση και αναγνώριση μιας υπάρχουσας τάσης. Οι τίτλοι Δίος και Ηράκλειος, που υιοθετήθηκαν από το Διοκλητιανό και το Μαξιμιανό και τους καίσαρες τους, ήταν μέρος μιας παρόμοιας εξέλιξης. Νωρίτερα τον τρίτο αιώνα, οι αυτοκράτορες είχαν ήδη συνδεθεί στα νομίσματά τους με το Δία, τον Ηρακλή και τον Άρη ειδικά, και ο Αυρηλιανός διεκδίκησε έναν θεϊκό προστάτη στον Ανίκητο Ήλιο (Sol Invictus), για τον οποίο έχτισε έναν μεγάλο ναό στη Ρώμη. Θα ήταν τελείως λάθος να το θεωρούμε αυτό σαν απλό περιτύλιγμα. Όπως και νάχει, το ενδιαφέρον για τη δημόσια εικόνα τους και την παρουσίασή της ήταν σίγουρα ένα σημαντικό στοιχείο του καθεστώτος της τετραρχίας, και οι θεϊκοί τίτλοι έπαιζαν σημαντικό ρόλο.

Μακροπρόθεσμα πάντως, αποδείχτηκε πολύ πιο σημαντική η αποτυχία του Διοκλητιανού και των τετραρχών να αναστρέψουν την παρακμή του καθεστώτος της Ρώμης ως κέντρου της αυτοκρατορικής εξουσίας. Αν και η τετραρχία δε διαίρεσε επίσημα την αυτοκρατορία, αρκετές 'πρωτεύουσες' αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές περιοχές της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στη Νικομήδεια, τη Σερδική (Σόφια), κύρια κατοικία του Διοκλητιανού, τη Θεσσαλονίκη, βασική έδρα του Γαλέριου, το Σίρμιο στην Παννονία, έδρα του Λικίνιου, και τους Τρεβήρους στη Γερμανία, που ήταν η κατοικία του Κωνσταντίου του Χλωρού, πατέρα του Κωνσταντίνου. Στην πράξη, οι αυτοκράτορες αυτής της περιόδου συνήθως περνούσαν τον καιρό τους μετακινούμενοι από τη μια κατοικία στην άλλη: άλλα κέντρα που ήρθαν τώρα στο προσκήνιο ήταν η Ναϊσός, το Καρνούντο στο Δούναβη, το Μεδιόλανο και η Ακουιλία στην Ιταλία. Η Ρώμη πολύ σπάνια αποτελεί μέρος του αυτοκρατορικού δρομολογίου. Αυτά τα ταξίδια, μαζί με την πλειάδα των αυτοκρατορικών κέντρων (ο όρος 'πρωτεύουσες' είναι

παραπλανητικός), είχε αρκετά σημαντικά επακόλουθα. Πρώτον, μείωσαν σημαντικά τη δύναμη της ρωμαϊκής παράδοσης πάνω στην κυβέρνηση και τη διοίκηση και κατά μία έννοια απελευθέρωσαν το Διοκλητιανό και τους συνεργάτες και διαδόχους του δίνοντάς τους την ευκαιρία να εισαγάγουν καινοτομίες. Δεύτερον, ενεθάρρυναν την ανέγερση αυτοκρατορικών οικοδομημάτων και έδωσαν ώθηση στην αστική ανάπτυξη, γιατί κάθε κέντρο έπρεπε να πληρεί ορισμένες βασικές προϋποθέσεις. Μια τυπική 'τετραρχική πρωτεύουσα' θα έπρεπε να έχει το λιγότερο ένα παλάτι, με μια μεγάλη αίθουσα ακροάσεων και έναν ιππόδρομο για τις δημόσιες εμφανίσεις του διοικητή, καθώς και για αρματοδρομίες. Ο Διοκλητιανός αποσύρθηκε στο Σπλιτ της πρώην Γιουγκοσλαβίας σε ένα παλάτι χτισμένο σε αυτό το ρυθμό, και ο Κωνσταντίνος επίσης ακολούθησε αυτό το πρότυπο, όταν μετασημάτισε την υπάρχουσα πόλη του Βυζαντίου στην Κωνσταντινούπολη (330 μ.Χ.). Μερικές από αυτές τις πόλεις ήταν πολύ μεγάλες, ιδιαίτερα η Νικομήδεια: εδώ ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας ο Διοκλητιανός, εδώ κρατείτο ο Κωνσταντίνος στα νεανικά του χρόνια στην αυλή του Διοκλητιανού, εδώ ο Λακτάντιος εργάστηκε ως ρήτορας, εδώ υπήρχε και μια σημαντική χριστιανική εκκλησία. Καθώς οι νόμοι εκδίδονταν όπου τύχαινε να βρίσκεται ο αυτοκράτορας τη συγκεκριμένη στιγμή, τα αυτοκρατορικά ταξίδια μπορούν, τουλάχιστον εν μέρει, να ανιχνευθούν από τις ημερομηνίες και τους τόπους που καταγράφονται για κάθε νόμο. Τέλος, στη βασιλεία του Διοκλητιανού, κάθε τετράρχης είχε τη δική του ακολουθία (comitatus), το δικό του προσωπικό του ιερού κοιτώνα (sacrum cubiculum) και τη δική του στρατιωτική φρουρά. Μπορούμε έτσι να συγχωρήσουμε το Λακτάντιο για τις κατηγορίες του ενάντια στην συνολική αύξηση των αξιωμάτων.

Στις 23 Φεβρουαρίου του 303 μ.Χ., η εκκλησία της Νικομήδειας καταστράφηκε από μια επίσημα οργανωμένη ομάδα που την οδηγούσε ο έπαρχος του προαιτωρίου και την επόμενη ημέρα,

όπως μας λέει ο Ευσέβιος, ο Διοκλητιανός εξέδωσε ένα διάταγμα που επέβαλε την καταστροφή των εκκλησιών και το κάψιμο των χριστιανικών Γραφών. Οι χριστιανοί που κατείχαν δημόσιο αξίωμα θα καθαιρούνταν και όσοι αυτοκρατορικοί απελεύθεροι δεν αποκήρυσσαν το χριστιανισμό θα καθίσταντο δούλοι. Σύντομα ακολούθησαν και άλλες διαταγές, οι οποίες τέθηκαν σε εφαρμογή στην Ανατολή: διέτασαν τη φυλάκιση των επισκόπων και τους υποχρέωναν να θυσιάσουν στους θεούς. Ο Οπτάτος, ένας αφρικανός ορθόδοξος επίσκοπος στα τέλη του τέταρτου αιώνα, διηγείται τι συνέβη στην Κίρτα της Νουμιδίας, όταν ο τοπικός αξιωματούχος, που ήταν εθνικός ιερέας και επιμελητής (curator) της πόλης, έθεσε σε εφαρμογή το πρώτο ψήφισμα: ο επίσκοπος και το ποίμνιό του έφεραν έξω όλα τα περιουσιακά στοιχεία της εκκλησίας, που περιελάμβαναν μια μάλλον μεγάλη ποσότητα ανδρικών και γυναικείων ενδυμάτων και υποδημάτων, αλλά ο επιτροπος έπρεπε να πάει στους 'αναγνώστες' για τις ίδιες τις Γραφές· πήρε από αυτούς περίπου τριάντα αντίγραφα που περιγράφονται ως 'βιβλία' και είκοσι δύο μικρότερους τόμους (Οπτάτος, Παράρτημα I: Jones, *History of Rome through the Fifth Century*, αρ. 174). Ο διωγμός διεξήχθη πολύ ανομοιόμορφα: στη Δύση ο Μαξιμιανός και ο Κωνσταντίνος ο Χλωρός προφανώς έδειξαν μικρό ενθουσιασμό για αυτήν την πολιτική, ακόμα κι αν αγνοήσουμε την απολογία του Ευσέβιου για τον τελευταίο, αλλά στην Ανατολή πολλοί επίσκοποι και κληρικοί φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν ή ακρωτηριάστηκαν, ενώ ο επίσκοπος της Νικομήδειας και άλλοι αποκεφαλίστηκαν. Ο διωγμός προκάλεσε βαθιά εντύπωση στους χριστιανούς της εποχής. Το φυλλάδιο του Λακτάντιου *De mortibus persecutorum* γράφτηκε μετά το τέλος του διωγμού και αφού ο Κωνσταντίνος είχε κατατροπώσει το Μαξέντιο. Το έργο είναι μια εκδοχή της πρόσφατης ιστορίας, που σκοπό είχε να αποδείξει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι ο Θεός ήταν πράγματι στο πλευρό των χριστιανών και επεφύλασσε τρομαχτική τι-

μωρία για τους διώκτες τους. Λίγο μετά το τέλος του διωγμού, το Μάιο του 311 μ.Χ., ο Ευσέβιος (ο ίδιος είχε γλυτώσει) έγραψε μια συγκινητική εκδοχή των γεγονότων στη δική του επαρχία της Παλαιστίνης, που αργότερα ενσωμάτωσε στην *'Εκκλησιαστική Ιστορία* (βιβλίο VIII). Είχε επισκεφθεί τους 'ομολογητές' (αυτούς που είχαν παραδεχθεί ότι ήταν χριστιανοί) που είχαν φυλακιστεί στην Αίγυπτο, και παρακολούθησε την εκτέλεση μερικών. Ένας από αυτούς που επισκέφθηκε ο Ευσέβιος ήταν ο φίλος και μέντοράς του από την Καισάρεια, ο Πάμφιλος, που μαρτύρησε το 310 μ.Χ. Ο Ευσέβιος τον βοήθησε να γράψει, ενώ ήταν στη φυλακή, μια υπεράσπιση του χριστιανού συγγραφέα του τρίτου αιώνα, του Ωριγένη, ο οποίος είχε κτίσει τη μεγάλη βιβλιοθήκη στην Καισάρεια. Έχει αποδειχθεί ότι ο συνολικός αριθμός των μαρτύρων την εποχή του διωγμού ήταν μικρός, και ότι τα αποτελέσματά του ήταν γεωγραφικά άνισα, αλλά η αλησμόνητη περιγραφή του Ευσέβιου δεν αφήνει καμία αμφιβολία για το σοκ που προκάλεσε σε πολλούς χριστιανούς της Ανατολής.

Φαίνεται ότι γενικά υπήρξε μικρή υποστήριξη του διωγμού. Ανακλήθηκε από το Γαλέριο το 311 μ.Χ., και το 313 μ.Χ. ο Κωνσταντίνος και ο Λικίνιος διακήρυξαν την ανεξιθρησκεία στο λεγόμενο 'Διάταγμα των Μεδιολάνων' (Ευσέβιος, *'Εκκλ. 'Ιστ. Χ.5'*: Λακτάντιος, *De mort. persec.* 48). Τα αίτια του ίδιου του διωγμού είναι ασαφή, αν και οι πηγές τον αποδίδουν με σιγουριά στην επιρροή του Γαλέριου. Πριν το διάταγμα του 303 μ.Χ., οι χριστιανοί είχαν εκδιωχθεί από το στρατό. Λέγεται ότι αυτό συνέβη μετά από ένα γεγονός του 299 μ.Χ.: οι μάντιες σε μια αυτοκρατορική θυσία απέτυχαν να βρουν τους σωστούς οιωνούς, γιατί κάποιοι χριστιανοί παρόντες είχαν κάνει το σημάδι του σταυρού. Αλλά όποιοι κι αν ήταν οι άμεσοι λόγοι, η προσπάθεια να ελέγξουν τις αποκλίνουσες απόψεις και πρακτικές ταίριαζε πολύ καλά στην ιδεολογία της τετραρχίας. Η υιοθέτηση των τίτλων 'Δίσιος' και 'Ηράκλειος' από το Διοκλητιανό και το Μαξιμιανό ήταν

μέρος μιας έντονης έμφασης σε ηθικές και θρησκευτικές εντολές για την εξουσία τους, και οποιοδήποτε σημάδι προσβολής των θεών, όπως συμβολικά υποδηλώνονταν από την αποτυχημένη προσπάθεια μαντείας, ερμηνευόταν ως εξαιρετικά επικίνδυνο για τη μελλοντική ασφάλεια της αυτοκρατορίας. Ο ίδιος τρόπος σκέψης, αλλά ανεστραμμένος, βρισκόταν πίσω από την υιοθέτηση του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο. Παρουσίαζε τον εαυτό του ως δεσμευμένο από το Θεό να εξασφαλίσει τη σωστή λατρεία σε όλη την αυτοκρατορία, και θα τιμωρείτο αν αποτύγχανε.

Ο τρόπος διακυβέρνησης που υιοθέτησε ο Διοκλητιανός και η τετραρχία ήταν αναμφίβολα αυστηρός και αυταρχικός, τουλάχιστον θεωρητικά. Αυστηροί κοινωνικοί και ηθικοί κανόνες επιβλήθηκαν σε όλες τις τάξεις. Μεγάλο μέρος της νομοθεσίας του τέταρτου αιώνα στόχευε να εμποδίσει τους παροίκους (coloni) να απομακρυνθούν από τα κτήματα που καλλιεργούσαν, να εμποδίσει τους βουλευτές να εγκαταλείψουν τον τόπο κατοικίας τους και να διασφαλίσει την κληρονομική διαδοχή στα επαγγέλματα και τις τέχνες. Εκφράζεται με εντυπωσιακά ηθικολογικό λεξιλόγιο, τυπικό των ύστερων ρωμαϊκών νόμων, και συνοδεύεται από απειλές φοβερής τιμωρίας για ενδεχόμενη ανυπακοή. Εάν την πάρουμε κατά γράμμα, αυτή η νομοθεσία μοιάζει πάρα πολύ με το μηχανισμό ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος. Θα επιστρέψουμε σε αυτό αργότερα (βλ. ειδικά κεφ. VII)· προς το παρόν, είναι αρκετό να πούμε ότι υπήρχε ένα μεγάλο χάσμα μεταξύ θεωρίας και πράξης, και ότι το κίνητρο ήταν κάπως πιο άμεσο από την κοινωνική καταπίεση. Επρόκειτο δηλαδή για την αδήριτη ανάγκη να εξασφαλιστούν η παραγωγή και οι πρόσοδοι από τους φόρους ενόψει της αδυναμίας της κυβέρνησης. Η παλαιότερη άποψη, που υποστήριζε για παράδειγμα ο Jones, και η οποία απέδιδε στο Διοκλητιανό τη δημιουργία του 'συστήματος των παροίκων' και ουσιαστικά το δέσιμο του ελεύθερου πληθυσμού με τη γη, αμφισβητείται συνεχώς τα τελευταία χρόνια: πολύ πριν το Διοκλητιανό,

ιδιώτες μισθωτές στην Αίγυπτο πλήρωναν τους φόρους τους μέσω του γαιοκτήμονα. Πιθανόν αυτήν την κατάσταση κατέστησε κληρονομική ο Διοκλητιανός, νομιμοποιώντας έτσι μια υπάρχουσα κατάσταση παρά επιβάλλοντας μια καινούρια. Ούτε η νομοθεσία του εισήγαγε ένα νέο και ενοποιημένο σύστημα για όλη την αυτοκρατορία. Αντίθετα, η σύγχρονη έρευνα τονίζει τις διαφορές που συνέχιζαν να υφίστανται μεταξύ γεωγραφικών περιοχών, παρά την εμφάνιση μιας τάσης συγκεντρωτισμού η οποία μερικές φορές δηλώνεται από την ύπαρξη των κωδίκων των νόμων.

Το ηθικολογικό, απειλητικό λεξιλόγιο της αυτοκρατορικής νομοθεσίας έγινε θέμα συνήθειας: είναι ιδιαίτερα εμφανές στις σελίδες του Αμμιανού, που χρησιμοποιεί την ίδια ορολογία για τις δικές του κρίσεις. Όμως οι άφθονες μαρτυρίες που υπάρχουν από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου και μετά, και ιδιαίτερα από τον ύστερο τέταρτο αιώνα, δείχνουν ότι, όσο και αν η ζωή ήταν σκληρή, η σκληρή πειθαρχία που διακηρύχθηκε από το Διοκλητιανό και τους συντρόφους του στην πραγματικότητα δεν επιβλήθηκε.

Ο Διοκλητιανός ήταν συνεπής στους στόχους του: παραιτήθηκε μαζί με τον πρεσβύτερο συνεργάτη του, το Μαξιμιανό, την 1η Μαΐου του 305 μ.Χ. και αποσύρθηκε στο παλάτι του στο Σπλιτ, αρνούμενος να επιστρέψει στην πολιτική ζωή. Ο Λακτάντιος, που ήθελε να τον παρουσιάσει να πεθαίνει παραδειγματικά ως διώκτης των χριστιανών, ισχυρίζεται ότι επέλεξε να πεθάνει από την πείνα το 311 ή το 312 μ.Χ. (*De mort. persec.* 42), όμως άλλες πηγές τον παρουσιάζουν να ζει περισσότερο. Ο Διοκλητιανός δεν είχε άμεσους κληρονόμους, και η τετραρχία δεν επιβίωσε της παραίτησής του. Ο Κωνσταντίνος διαδέχθηκε τον πατέρα του Κωνσταντίνο το 306 μ.Χ., εξασφάλισε τη θέση του αυγούστου μέσω μιας συμμαχίας με το Μαξιμιανό το 307 μ.Χ., και γρήγορα προχώρησε στον αφανισμό των αντιπάλων του. Ένα από τα θύματά του ήταν ο ίδιος ο Μαξιμιανός (310 μ.Χ.), ενώ κατατρόπωσε το γιο του Μαξιμιανού, το Μαξέντιο, το 312 μ.Χ. Από τη στιγμή που

έγινε μονοκράτορας, ο Κωνσταντίνος έθεσε σε εφαρμογή μεγάλες αλλαγές που οδήγησαν πολλούς συγχρόνους του αλλά και σημερινούς ιστορικούς να τον αντιπαραθέσουν στο Διοκλητιανό. Ο ίδιος όμως ήταν ένα προϊόν της τετραρχίας και από πολλές απόψεις ήταν κληρονόμος του Διοκλητιανού - πολλές από τις κοινωνικές, διοικητικές και οικονομικές εξελίξεις στη βασιλεία του απλώς οδήγησαν τις καινοτομίες του Διοκλητιανού στη λογική τους ολοκλήρωση.

IV

Η ΝΕΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Και οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι σχολιαστές αδικούν στην ετυμηγορία τους τον Κωνσταντίνο, ακόμη περισσότερο από το Διοκλητιανό. Το πρόβλημα επικεντρώνεται στην υποστήριξη που έδωσε στο χριστιανισμό, η οποία άλλαξε θεμελιακά τις τύχες της χριστιανικής Εκκλησίας και ίσως μάλιστα ευθύνεται και για την μετέπειτα ιστορία της ως παγκόσμια θρησκεία. Η κύρια, σύγχρονη των γεγονότων πηγή, ο Ευσέβιος Καισαρείας, έγραψε μια *Εκκλησιαστική Ιστορία*, η οποία κατέληξε να είναι μια δοξολογία του Κωνσταντίνου, και αργότερα έγινε ο πανηγυριστής του Κωνσταντίνου με το *Βίο Κωνσταντίνου*. Ο Λακτάντιος επίσης αντιπαραθέτει τον ενάρετο Κωνσταντίνο στον αμαρτωλό Διοκλητιανό, αν και στην περίπτωσή του τουλάχιστον, ο Λικίνιος έχει μια ανάλογη θέση με τον Κωνσταντίνο, καθώς έγραψε το έργο του *De mortibus persecutorum* κάποια στιγμή πριν από την τελική νίκη του Κωνσταντίνου επί του Λικίνιου το 324 μ.Χ. Φυσικά, οι σχετικοί *Λατινικοί Πανηγυρικοί* αποδίδουν το μέγιστο μέρος της επιτυχίας στον Κωνσταντίνο και αναλόγως οργανώνεται το ιστορικό τους υλικό. Σχετικά με την κοσμική πλευρά της βασιλείας του, δυστυχώς, βασιζόμαστε σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Ζώσιμου *Ιστορία Νέα*, το οποίο όχι μόνο είναι εξίσου προκατειλημμένο (προς την αντίθετη κατεύθυνση) αλλά και αφελώς διαστρεβλωμένο. Όσο για τεκμηριωμένες αποδείξεις, μεγάλο μέρος των μαρτυριών για την νομοθεσία του Κωνσταντίνου περιέχονται μόνο στο